

PATRISTIC THEOLOGY

14

Fathers of the Church on the Eucharist

Edited by
PAWEŁ WYGRALAK

ADAM MICKIEWICZ UNIVERSITY IN POZNAŃ
FACULTY OF THEOLOGY
POZNAŃ 2017

RADA WYDAWNICZA
Adam Kalbarczyk, Mieczysława Makarowicz, Mieczysław Polak, Andrzej Pryba,
Paweł Wygralak – przewodniczący

Recenzent
ks. prof. dr hab. Dariusz Zagórski – UMK w Toruniu

Projekt okładki: Paweł Pąk
Opracowanie redakcyjne i korekta: Dariusz Olejniczak
Skład komputerowy: Aldona Najdora
Tłumaczenie na język angielski: Renata Stachewicz

PUBLIKACJA FINANSOWANA Z DOTACJI PODMIOTOWEJ
NA UTRZYMANIE POTENCJAŁU BADAWCZEGO WYDZIAŁU TEOLOGICZNEGO UAM

ISSN 1732-4793
ISBN 978-83-65251-70-1

UNIwersytet IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU
WYDZIAŁ TEOLOGICZNY
ul. WIEŻOWA 2/4, 61-111 POZNAŃ
e-mail: thfacwyd@amu.edu.pl
<http://www.teologia.amu.edu.pl>

Druk: TOTEM, 88-100 INOWROCŁAW, ul. JACEWSKA 89

Spis treści

Paweł Podeszwa, „Zwycięzcy dam mannę ukrytą” (Ap 2,17). Eucharystia pokarmem upamiętniającym Pana w świetle Apokalipsy Janowej	7
Mieczysław Mikołajczak, Biblijne implikacje o ustanowieniu Eucharystii	23
Mieczysław Celestyn Paczkowski, Wieczernik jako miejsce ustanowienia Eucharystii w źródłach wczesnochrześcijańskich	43
Paweł Wygalałak, Cypriana z Kartaginy refleksje o realnej obecności Chrystusa w Eucharystii	85
Andrzej Uciecha, Między symbolem a prawdą. Eucharystia w <i>Hymnach o Przaśnikach</i> św. Efrema Syryjczyka	97
Wojciech Zimny, Biblijne figury Eucharystii w pismach św. Ambrożego	117
Marcin Wysocki, Godne przyjmowanie Eucharystii w listach św. Ambrożego i św. Augustyna	147
Bogdan Czyżewski, „Chleba naszego powszedniego daj nam dzisiaj” (Mt 6,11) w interpretacji św. Augustyna	169
Michał Kieling, Celebracje mszy świętych na podstawie <i>Libri poenitentiales</i>	187

Contents

Paweł Podeszwa, “[...] to those who prove victorious I will give the hidden manna” (Rv 2:17). The Eucharist as Food Commemorating the Lord in the light of the Apocalypse of St. John	7
Mieczysław Mikołajczak, The Eucharist in the Bible	23
Mieczysław Celestyn Paczkowski, The Cenacle as a Place of the Institution of the Eucharist in Early Christian Sources	43
Paweł Wygralak, Cyprian of Carthage’s Reflections on the Real Presence of Christ in the Eucharist	85
Andrzej Uciecha, Between Symbol and Truth. Eucharist in “De Azymis” of St. Ephrem the Syrian	97
Wojciech Zimny, Biblical Figures of the Eucharist in the Writings of Saint Ambrose	117
Marcin Wysocki, A Worthy Receiving of the Eucharist in the Letters of St. Ambrose and St. Augustine	147
Bogdan Czyżewski, Give Us This Day Our Daily Bread (Matthew 6:11) in the St. Augustine’s Interpretation	169
Michał Kieling, Celebrations of Holy Masses According to <i>Libri poenitentiales</i> ..	187

MARCIN WYSOCKI
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
Wydział Teologii

Godne przyjmowanie Eucharystii w listach św. Ambrożego i św. Augustyna¹

Dla pierwszych chrześcijan sprawą oczywistą była realna obecność Jezusa Chrystusa w Eucharystii i rzeczywista ofiara Chrystusa we Mszy Świętej. Nie istniały zatem w pierwszych wiekach chrześcijaństwa dotyczące jej herezje ani spory teologiczne, a ojcowie Kościoła i pisarze wczesnochrześcijańscy odnosili się do tego zasadniczego elementu życia chrześcijańskiego przede wszystkim w kontekście duszpasterskim i czci oddawanej rzeczywistemu Ciału i Krwi Chrystusa. Taki stan dogmatycznego spokoju wokół Eucharystii – poza drobnymi kontrowersjami związanymi z jej celebracją, jak np. poglądy akwarian i reakcje na nie ortodoksyjnych teologów – trwał do okresu średniowiecza. Również pisma IV i V wieku wpisują się zatem w ten okres, w którym, jak stwierdza ks. prof. Marek Starowieyski, panowały szczególnie korzystne warunki do zamyślenia się nad Eucharystią². Z jednej strony należy podkreślić zapotrzebowanie wiernych, dla których stanowiła ona centrum życia Kościoła, a z drugiej szereg wybitnych teologów, będących jednocześnie duszpasterzami, którzy wprowadzali swych

¹ Praca powstała w wyniku realizacji projektu badawczego o nr 2014/15/B/HS1/03851 finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

² Zob. M. Starowieyski, *Wstęp. 1. Eucharystia pierwszych chrześcijan*, w: *Eucharystia pierwszych chrześcijan*, red. M. Starowieyski, OŻ 7, Kraków 1987, s. 17.

wiernych w jej tajemnicę, wśród nich na Zachodzie – św. Ambroży i św. Augustyn. Obaj w swych listach nie przedstawiają dogmatycznych rozważań na temat Eucharystii³, ale duszpasterskie do niej podejście⁴. Skoro jest ona sakramentem rzeczywistej obecności Jezusa Chrystusa, to należy jest jej wyjątkowy szacunek, między innymi poprzez godne do niej przystępowanie. Warto zatem prześledzić, w jaki sposób obaj wielcy ojcowie Kościoła zachodniego w swoich listach odnoszą się w praktyce do godnego przystępowania do Eucharystii, tym bardziej, że studium takie do tej pory nie powstało. Listy, które są bazą źródłową niniejszego opracowania, stanowią wyjątkowe świadectwo zarówno dogmatycznego, jak i przede wszystkim duszpasterskiego zaangażowania obu hierarchów i ich wiary⁵. Są wyjątkowym sposobem wymiany myśli i opinii – z jednej strony często formalnym, ale z drugiej niezwykle osobistym, w którym właśnie tak delikatne kwestie, jak godność przystępowania do Eucharystii, mogą być poruszane i wyjaśniane.

³ Więcej na temat Eucharystii u obu ojców zob. E.J. Kilmartin, *The Eucharist in the West: History and Theology*, Collegeville 1998; A. Jarosiewicz, *Eucharystia w dogmatycznych dziełach św. Ambrożego i św. Augustyna. Szkice patrystyczne*, Lublin 2014. Szczegółowo: Augustyn – A. Sage, *L'Eucharistie dans la pensée de saint Augustin*, REAug 15 (1969), s. 209-240; F. Van der Meer, *Sant'Agostino pastore d'anime*, Roma 1971; G. Di Nola, *La dottrina eucaristica di Sant'Agostino*, Città del Vaticano 1997; J. Patout Burns, *The Eucharist as the Foundation of Christian Unity in North African Theology*, „Augustinian Studies” 32 (2001) 1, s. 1-24; G. Caruso, *L'Eucaristia nella riflessione di Agostino*, „Alpha Omega” 11 (2008) 1, s. 13-36; A. Żurek, *Katecheza eucharystyczna św. Augustyna*, VoxP 57 (2012), s. 853-862; J.T. Lienhard, *Sacramentum and the Eucharist in St. Augustine*, „The Thomist: A Speculative Quarterly Review” 77 (2013) 2, s. 173-192; Ambroży – R. Johanny, *L'Eucharistie centre de l'histoire de salut chez saint Ambrose de Milan*, Théologie Historique 9, Paris 1968, s. 104-124; P. Libera, *Eucharystia i Pieśń nad Pieśniami u św. Ambrożego*, w: *Pokarm nieśmiertelności. Eucharystia w życiu pierwszych chrześcijan*, red. E. Stanula, W. Myszor, Katowice 1987, s. 191-197; A. Bonato, *Teologia e spiritualità dell'Eucaristia negli scritti di sant'Ambrogio*, w: *L'Eucaristia nei Padri della Chiesa*, red. A. Bonato, Roma 1998, s. 207-260.

⁴ Zob. M. Wysocki, *Radości i troski biskupiego życia z perspektywy listów św. Ambrożego, Biskupa Mediolanu*, w: *Veritas Christi Liberat. Księga Pamiątkowa ku czci Księdza Biskupa Jacka Jezierskiego w 65. rocznicę urodzin, 40. rocznicę kapłaństwa i 20. rocznicę biskupstwa*, red. K. Parzych-Blakiewicz, P. Rabczyński, J.M. Wojtkowski, Olsztyn 2014, s. 725-740.

⁵ Zob. np. M. Wysocki, „*Nie ma nic ważniejszego od religii, nic wznioślejszego od wiary*” (Ep. 72, 12). *Wiara w świetle listów św. Ambrożego*, VoxP 60 (2013), s. 497-511.

1. Istota Eucharystii. W listach obydwu ojców Kościoła odnajdujemy przede wszystkim, jak zostało to już zasygnalizowane, kwestie związane z duszpasterskimi odniesieniami Eucharystii. Zarówno Ambroży, jak i Augustyn, dają w nich jednak również podbudowę dogmatyczną, z której tak naprawdę wynikają kwestie duszpasterskie i godnego przystępowania do Eucharystii.

W liście 64. do Ireneusza, wyjaśniającym zjawisko manny, biskup Ambroży ukazuje wielkość daru Eucharystii:

Pytasz mnie dlaczego Pan Bóg zsyłał jak deszcz mannę ludowi ojców, a teraz jej nie zsyła. Jeśli dobrze poznasz, przekonasz się, że ją nadal zsyła, i to codziennie zsyła jak deszcz z nieba mannę tym, którzy Mu służą. I ta manna dla ciała znajduje się dzisiaj w wielu miejscach, lecz teraz nie stanowi to tak wielkiego cudu, ponieważ przyszło „to, co jest doskonałe” (1 Kor 13,10). Doskonałą zaś manną jest „chleb z nieba” (J 6,32), ciało z Dziewicy, o którym wystarczająco poucza cię Ewangelia. Te rzeczy o ileż są wznioślejsze od poprzednich! Ci bowiem, którzy jedli tamtą mannę, to jest tamten chleb, pomarli, kto zaś „spożywa ten chleb, będzie żył na wieki” (por. J 6,49-51)⁶.

Eucharystia jest wypełnieniem starotestamentalnej zapowiedzi, jest doskonałą manną, która zapewnia życie wieczne. Jest dostępna wszystkim i na całym świecie. O krwi Chrystusa pisał zaś w liście do Justusa, w kontekście interpretacji miary wagi – *omera*: „[...] odnosi się to do krwi Chrystusa, od którego łaski nic się nie ujmuje ani nie dodaje. Czy przyjmujesz małą ilość czy też wypijesz jej wiele, miara odkupienia jest tak samo doskonała dla wszystkich”⁷.

Eucharystia jest doskonałą ofiarą, dającą zbawienie tym, którzy ją spożywają. Jest ofiarowana, aby każdy miał pełnię łaski, pełnię zbawienia.

⁶ Ambroży, *Ep.* 54, 1, SAEMO 20, 98: *Quaeris a me cur dominus deus manna pluerit populo patrum et nunc non pluat. Si cognoscis, pluit, et quotidie pluit de caelo manna seruiantibus sibi Et corporeum quidem illud manna hodie plerisque in locis inuenitur, sed nunc non est tanti res miraculin, quia uenit quod perfectum est. Perfectum autem panis de caelo, corpus ex uirgine, de quo satis euangelium te docet. Quanto praestantiora haec superioribus? Illud enim manna, hoc est, panem illum qui manducauerunt, mortui sunt; hunc autem panem qui manducauerit, uiuet in aeternum*, BOK 22, 63.

⁷ Ambroży, *Ep.* 1, 8, SAEMO 19, 26: *lenius autem de sanguine Christi intellegitur, cuius ad gratiam nil minuitur, nihil adiungitur. Et si parum sumas, et si plurimum haurias, eadem perfecta est omnibus mensura redemptionis*, BOK 9, 33.

Ambroży nie daje w swoich listach wykładni teologicznej godnego przyjmowania Eucharystii, ale przede wszystkim jako duszpasterz patrzy na nią w kontekście wydarzeń i duszpasterskiego oddziaływania, jak o tym będzie mowa poniżej.

Listy św. Augustyna zawierają znacznie więcej elementów dogmatycznych i doktrynalnych. Wiele z jego listów to małe traktaty dogmatyczne, dlatego też i liczba wzmianek o Eucharystii jest znacznie większa i ma głębszą teologię niż w przypadku zawartych w listach Ambrozego. W liście 54. będącym odpowiedzią udzieloną Januaremu na jego pytania związane głównie z kwestiami postu, na początku swych rozważań Augustyn stwierdza:

[...] związkiem nowej społeczności, którą Zbawiciel założył, jest kilka sakramentów – łatwych do zachowania i mających wielkie znaczenie. Są nimi: chrzest uświęcony imieniem Trójcy Świętej oraz Komunia Ciała i Krwi Chrystusa, a wreszcie inne przepisy kanonicznego Pisma świętego⁸.

Podkreśla zatem rolę Eucharystii i jej znaczenie w życiu Kościoła. Jest ona jednym z podstawowych sakramentów świadczących o przynależności do wspólnoty Kościoła. W tym samym liście, przywołując różne stanowiska dotyczące codziennego przyjmowania Komunii, Hipponczyk ukazuje Eucharystię jako lekarstwo i wypowiada się na temat niegodnego przyjmowania Ciała Pańskiego. Píše do Ireneusza tak – przywołując możliwe opinie:

Kto bowiem pożywałby niegodnie, potępienie dla siebie pożywa i pije. [...] Niegodne przyjęcie Komunii świętej polega na jej przyjęciu w czasie obowiązkowej pokuty. Człowiek nie powinien pozbawiać się Komunii świętej albo do niej się zbliżać wedle własnego przekonania albo upodobania. Nie wolno rezygnować z codziennego przyjmowania Ciała Pańskiego, to znaczy skutecznego lekarstwa dla duszy, z wyjątkiem pozostawania w grzechu ciężkim, który wyłącza ze wspólnoty eucharystycznej⁹.

⁸ Augustyn, *Ep.* 54, 1, PL 33, 200: [...] *unde Sacramentis numero paucissimis, observatione facillimis, significatione praestantissimis, societatem novi populi colligavit, sicuti est Baptismus Trinitatis nomine consecratus, communicatio corporis et sanguinis ipsius, et si quid aliud in Scripturis canonicis commendatur*, tłum. W. Eborowicz, w: Augustyn, *Listy (1-75)*, Pelplin 1991 [dalej: Eborowicz], s. 332.

⁹ Augustyn, *Ep.* 54, 4, PL 33, 201: «*Qui enim manducaverit indigne, iudicium sibi manducat et bibit*». [...] *Hoc est enim indigne accipere, si eo tempore accipiat quo debet agere*

Augustyn wyraźnie już więc ukazuje warunki godnego spożywania Eucharystii, podkreślając wymiar grzechu i pokuty. Jednocześnie jednak wskazuje na jej konieczność w życiu chrześcijanina – nie można lekko-myślnie się jej pozbawiać, ale też lekkomyślnie do niej przystępować. Ona jest bowiem lekarstwem, mówi Augustyn, zachęcając nawet do codziennego doń przystępowania, co ma szczególne znaczenie w kontekście postów, które będą przedmiotem naszych rozważań. W liście zaś 98. do biskupa Bonifacego – o sakramentach, Hipponczyk, mówiąc o ich znaczeniu i czym tak naprawdę jest Eucharystia, stwierdza:

Czyż Chrystus nie został ofiarowany tylko raz? A jednak w sakramencie nie tylko w każdą uroczystość paschalną, ale każdego dnia jest ofiarowany ludziom. I na pewno nie kłamie ten, kto zapytany, czy Chrystus naprawdę jest ofiarowany, w ten sposób odpowiada. Gdyby sakramenty nie miały związku z tymi rzeczywistościami, których są znakami, w ogóle nie byłyby sakramentami. Z tego podobieństwa biorą w większości również nazwy te rzeczywistości. W ten sposób sakrament Ciała Chrystusa jest w pewien sposób Ciałem Chrystusa, sakrament Krwi Chrystusa jest Krwią Chrystusa¹⁰.

W Eucharystii zatem obecny jest Chrystus w swoim wymiarze ofiar-niczym. Sakrament sprawia, że Chrystus – Ofiara staje się obecny poprzez sprawowanie Jego ofiary w czasie Mszy Świętej. To nadaje oczywiście Eucharystii wyjątkową godność, co podkreślane jest nie tylko przez Augustyna, ale także Ambrożego. Dla nich Sakrament Ciała i Krwi Chrystusa ma wyjątkowe znaczenie i wyjątkową godność jako rzeczywiste Ciało i Krew Chrystusa, z czego wypływa konieczność godnego doń przystępowania. W listach Ambrożego i Augustyna można zaś odnaleźć dwa konteksty, w których mówią oni o takim przystępowaniu do Eucharystii.

poenitentiam; non ut arbitrio suo, cum libet, vel auferat se communioni vel reddat. Caeterum peccata si tanta non sunt, ut excommunicandus quisque iudicetur, non se debet a quotidiana medicina Dominici corporis separare, Eborowicz, s. 333-334.

¹⁰ Augustyn, Ep. 98, 9, PL 33, 363-364 *Nonne semel immolatus est Christus in seipso, et tamen in sacramento non solum per omnes Paschae sollemnitates, sed omni die populis immolatur, nec utique mentitur qui interrogatus eum responderit immolari? Si enim sacramenta quamdam similitudinem earum rerum quarum sacramenta sunt, non habent, omnino sacramenta non essent. Ex hac autem similitudine plerumque etiam ipsarum rerum nomina accipiunt. Sicut ergo secundum quemdam modum sacramentum corporis Christi corpus Christi est, sacramentum sanguinis Christi sanguis Christi est, tłum. własne.*

2. Nie wolno! – **św. Ambroży.** Dla biskupa Ambrożego okazją do ukazania znaczenia Eucharystii i jej godnego przyjmowania były sytuacje duszpasterskie związane z jego bliskimi kontaktami z imperatorem i jego dworem¹¹. W trakcie pontyfikatu Ambrożego możemy odnaleźć dwie trudne sytuacje, w których biskup Mediolanu, biorąc pod uwagę godność Eucharystii, powiedział wyraźne „nie” imperatorom i odmówił im wejścia do świątyni i sprawowania Najświętszej Ofiary w ich obecności. Po raz pierwszy biskup wskazał na niegodność cesarza do przyjęcia Eucharystii po wypadkach w Tesalonikach, gdzie po zabójstwie dowódcy wojska Buteryka cesarz urządził igrzyska, w czasie których dokonano rzezi mieszkańców Tesalonik, nie bacząc na to, czy są winni, czy nie¹². Spowodowało to znaczne oziębienie w relacjach Teodozjusza i Ambrożego w latach 389-390, a przede wszystkim – jak wskazują na to historycy oraz zachowany list biskupa Mediolanu – wyraźne potępienie postępowania imperatora i zakaz uczestniczenia w Eucharystii, a w konsekwencji pokutę cesarza. Niech przemówi Teodoret z Cyru i jego *Historia kościelna*, gdzie znajdujemy najobszerniejszy opis sytuacji:

Wieść o tej żalosalnej katastrofie dotarła do Ambrożego. Cesarz po przybyciu do Mediolanu chciał wedle zwyczaju wejść do świątyni. Ambroży spotkał się z nim na zewnętrznym dziedzińcu i zabronił mu przekraczania świętego pro-

¹¹ Na temat relacji Ambrożego z imperatorami zob. M. Sordi, *I rapporti di Ambrogio con gli imperatori del suo tempo*, w: *Nec timeo morti. Atti del Congresso internazionale di studi Ambrosiani nel XVI centenario della morte di sant’Ambrogio*, red. L.F. Pizzolato, M. Rizzi, Milano 1998, s. 107-118; K. Gross-Albenhausen, „*Imperator christianissimus*”: *der christliche Kaiser bei Ambrosius und Johannes Chrysostomus*, Stuttgart 1999; P.J. Nowak, „*Imperator Ecclesiae Filius*” – Ep. 75a, 36. *Duszpasterska troska o rządzących w Listach św. Ambrożego do cesarzy*, w: *Problemy duszpasterskie starożytnego Kościoła*, red. J. Pałucki, P. Szczur, M. Szram, M. Wysocki, Lublin 2009, s. 91-111. O działalności duszpasterskiej Ambrożego zob. J. Pałucki, *Święty Ambroży jako duszpasterz w świetle ekshortacji pastoralnych*, Lublin 1996; tenże, *Św. Ambroży, opatrzościowy mąż Kościoła – między starymi a nowymi czasami*, w: *Bóg Ojciec i przełom wieków w myśli patrystycznej*, red. I. Salamonowicz-Górska, J. Naumowicz, S. Strękowski, *Studia Antiquitatis Christianae* 15, Warszawa 2001, s. 196-207; M. Wysocki, *Obraz chrześcijańskiego władcy w listach św. Ambrożego*, *VoxP* 61 (2014), s. 171-177.

¹² O wydarzeniach i o pokucie Teodozjusza zob. R. Schieffer, *Von Mailand nach Cannosa. Ein Beitrag zur Geschichte der christlichen Herrscherbusse von Theodosius der Grosse bis zu Henrich IV*, „*Deutsches Archiv*” 28 (1972), s. 333-370; A. Hamilton, *Theodosius and Ambrose: The Church Reconciled and Reconciling*, „*Pacifica*” 9 (1996) 3, s. 271-288.

gu. „Wydajesz się, panie, nie rozumieć”, powiedział, „powagi tego krwawego czynu, który został uczyniony. Twoja wściekłość ucichła, ale twój rozum nie zrozumiał jeszcze powagi tego czynu. Być może potęga Twej władzy nie pozwala ci zrozumieć grzechu, a władza oświecona jest rozumem. Musimy jednak wiedzieć, w jaki sposób nasza natura przemija i podlega śmierci; musimy poznać pradawny pył, z którego powstaliśmy i do którego szybko wracamy. Nie wolno nam, choć nas olśniewa blask purpury, nie widzieć słabości ciała, które ona okrywa. Jesteś władcą, panie, ludzi o jednej naturze z Tobą, a którzy w rzeczywistości są twoimi współniewolnikami; ponieważ jeden jest Pan i Władca ludzkości, Stwórca Wszechświata. Jakimi oczami będziesz patrzył na świątynię naszego wspólnego Pana, jakimi stopami będziesz przekraczał ten święty próg, w jaki sposób wyciągniesz ręce wciąż ociekające krwią niesprawiedliwej masakry? Jak takimi rękami przyjmiesz Święte Ciało Pana? Jak ty, który w swej wściekłości przelałeś nieskończenie wiele krwi, podniesiesz do swych ust drogocenną Krew? Odejdź. Nie próbuj dodać kolejnego przestępstwa do tego, które popełniłeś. Poddaj się ograniczeniu, którym Bóg, Pan wszystkich, postanowił Cię ukarać. On będzie twoim lekarzem, On da ci zdrowie”¹³.

Opis historyka znajduje potwierdzenie i uzupełnienie w listach św. Ambrożego. W liście do Teodozjusza, napisanym w trakcie kryzysu tesaloni-

¹³ Teodoret z Cyru, *Historia ecclesiastica* V 18, 1-4, GCS 19, 307-309: „Ταύτην μαθὼν τὴν ὀδυρμῶν γέμουσαν συμφορὰν Ἰ. Ἀμβρόσιος ἐκεῖνος, οὐ πολλάκις ἐμνήσθη, ἀφικόμενον εἰς τὴν Μεδιόλανον τὸν βασιλεῖα καὶ συνήθως εἰς τὸν θεῖον εἰσελθεῖν βουλευθέντα νεῶν ὑπαντήσας ἕξω τῶν προθύρων, ἐπιβῆναι τῶν ἱερῶν προφυλαίων τοιαύτε λέγων ἐκώλυσεν. «οὐκ οἶσθα ὡς ἔοικεν, ὦ βασιλεῦ, τῆς εἰργασμένης μαιφονίας τὸ μέγεθος, οὐδὲ μετὰ τὴν τοῦ θυμοῦ παῦλαν ὁ λογισμὸς ἐπέγνων τὸ τολμηθέν. οὐκ ἔα γὰρ ἴσως τῆς βασιλείας ἢ δυναστείας ἐπιγνῶναι τὴν ἁμαρτίαν, ἀλλ’ ἐπιπροσθεῖ ἡ ἐξουσία τῶ λογισμῶ. χρὴ μέντοι εἰδέναι τὴν φύσιν καὶ τὸ ταύτης θνητόν τε καὶ διαρρέον καὶ τὸν πρόγονον χοῦν ἕξ οὐ γεγόναμεν καὶ εἰς ὃν ἀπορρέομεν, καὶ μὴ τῶ ἄνθει τῆς ἀλουργίδος ἀποβουκολούμενον ἀγνοεῖν τοῦ καλυπτομένου σώματος τὴν ἀσθένειαν. ὁμοφυῶν ἄρχεις, ὦ βασιλεῦ, καὶ μὲν δὴ καὶ ὁμοδούλων. εἰς γὰρ ἀπάντων δεσπότης καὶ βασιλεὺς ὁ τῶν ὅλων δημιουργός. ποίοις τοῖνυν ὀφθαλμοῖς ὄψει τὸν τοῦ κοινοῦ δεσπότης νεῶν; ποίοις δὲ ποσὶ τὸ δάπεδον ἐκεῖνο πατήσεις τὸ ἅγιον; πῶς δὲ τὰς χεῖρας ἐκτενεῖς ἀποσταζούσας ἔτι τοῦ ἀδίκου φόνου τὸ αἷμα; πῶς δὲ τοιαύταις ὑποδέξῃ χερσὶ τοῦ δεσπότης τὸ πανάγιον σῶμα; πῶς δὲ τῶ στόματι προσοίσεις τὸ αἷμα τὸ τίμιον, τοσοῦτο διὰ τῶν τοῦ θυμοῦ λόγων ἐκχέαντι παράνομον αἷμα; ἅπιθι τοῖνυν, καὶ μὴ πειρῶ τοῖς δευτέροις τὴν προτέραν αὔξιν παρανομίαν καὶ δέχου τὸν δεσμόν, ᾧ ὁ θεὸς ὁ τῶν ὅλων δεσπότης ἄνωθεν γίγνεται σύμψηφος. ἱατρικὸς δὲ οὗτος καὶ πρόξενος ὑγείας», ἡμ. ἑαυτοῦ. Por. Rufin, *Historia ecclesiastica* XI 18, Paulin, *Vita Ambrosii* 24.

czańskiego, Ambroży przywołuje okazywaną przez niego miłość ku Bogu i wzywa cesarza, jak zanotował to Teodoret, aby do popełnionego już grzechu nie dodawał nowego¹⁴. Chce zatem ochronić cesarza przed popełnieniem świętokradztwa. Wychwala jego pobożność, a jednocześnie wobec popełnionego grzechu, wobec przelanej krwi niewinnych, stwierdza wyraźnie: „nie ośmielę się złożyć ofiary, jeżeli ty będziesz chciał w niej uczestniczyć”¹⁵. Ten zakaz motywuje ingerencją niemal boską, miał bowiem we śnie otrzymać zakaz sprawowania Ofiary w obecności cesarza¹⁶. W dalszych fragmentach listu Ambroży wskazuje cesarzowi okoliczności, w jakich będzie mógł on uczestniczyć w Eucharystii i w jakich biskup będzie mógł ją sprawować wobec cesarza. Pisze:

Złożysz swą ofiarę wtedy, gdy otrzymasz pozwolenie na składanie ofiary, gdy twoja ofiara będzie przyjemna Bogu. Czyż nie byłbym zadowolony, ciesząc się łaskawością cesarza, tak iż postąpiłbym według twojej woli, gdyby sytuacja na to pozwalała? Także prosta modlitwa jest ofiarą: ta przynosi przebaczenie, tamta obrazę, ponieważ ta wyraża pokorę, tamta pogardę. Albowiem to głos Boga mówi, że woli, aby wypełnić Jego nakaz, niż składać Mu ofiarę. „Bóg to woła” – ogłasza Mojżesz ludowi, a Paweł głosi narodom. Zrób to, co rozumiesz, że w danym czasie bardziej podoba się Bogu. On mówi: Chcę raczej miłosierdzia niż ofiary (Mt 9,13; por. Oz 6,6). Dlaczego nie mieliby być bardziej chrześcijanami ci, którzy potępiają swój grzech, niż ci, którzy uważają, że powinni go bronić?¹⁷.

Konieczna jest zatem pokuta ze strony cesarza i potępienie własnego grzechu. Ambroży wskazuje także cesarzowi modlitwę jako środek w tym

¹⁴ Por. Ambroży, *Ep.* 11*, 12.

¹⁵ Ambroży, *Ep.* 11*, 13, SAEMO 21, 238: [...] *offerre non audeo sacrificium, si uolueris assistere*, BOK 28, s. 188.

¹⁶ Por. Ambroży, *Ep.* 11*, 14.

¹⁷ Ambroży, *Ep.* 11*, 15, SAEMO 21, 238-240: *Tunc offeres cum sacrificandi acceperis facultatem, quando hostia tua accepta sit deo. Nonne me delectaret habere gratiam imperatoris, ut secundum uoluntatem tuam agerem, si causa pateretur? Et simplex oratio sacrificium est; haec ueniam refert, illa offensionem, quia haec habet humilitatem, illa contemptum. Dei enim uox est, quod malit ut fiat mandatum eius quam deferatur sacrificium. Clamat istud deus, ad populum Moyses annuntiat, ad populos Paulus praedicat. Id facito quod intellegis in tempore plus placere. «Misericordiam, inquit, malo quam sacrificium». Quare non illi magis sint Christiani qui peccatum condemnant suum quam qui defendendum putant?*, BOK 28, 188-189.

procesie pokutnym, który ma doprowadzić do udziału w składaniu Ofiary Eucharystycznej. Uczestniczenie w Eucharystii w stanie niegodnym, w stanie grzechu, i to grzechu publicznego, jest według biskupa obrazą i pogardą Boga. Składana w takim stanie Ofiara nie jest przyjemna Bogu. W postępowaniu biskupa widać wyraźnie z jednej strony troskę o cześć i świętość Eucharystii, a z drugiej o zbawienie konkretnego grzesznika, niezależnie od tego, kim on jest¹⁸.

W liście do cesarza Teodozjusza, napisanym w kilka lat po kryzysie wokół wydarzeń w Tesalonikach, z racji zwycięstwa cesarza nad uzurpatorem Eugeniuszem, biskup Ambroży, mając z pewnością jeszcze w pamięci niedopuszczenie imperatora do Eucharystii i jego pokutę, w zupełnie odmienny sposób pisał o składaniu Ofiary za cesarza. Choć nie ma w tych słowach mowy o uczestnictwie w niej Teodozjusza, to jednak ton wypowiedzi jest zupełnie inny od wcześniej przedstawionego listu, Ambroży pisze bowiem:

Uważasz [Teodozjuszu], że za te rzeczy powinienem składać dziękczynienie Panu Bogu naszemu, a ja chętnie to uczynię, świadom twej zasługi. Z pewnością jest miła Bogu ofiara składana w waszym imieniu, a jest to wyrazem jakże wielkiej pobożności i wiary! Inni cesarze, gdy tylko zaczynają odnosić zwycięstwa, każą wznosić łuki triumfalne albo inne znaki swoich triumfów; twoja łaskawość przygotowuje ofiarę Panu, pragnie, aby poprzez kapłanów były składane Panu ofiara i dziękczynienie. Chociaż nie jestem godzien i nie stoję na wysokości takiego zadania i sprawowania tak uroczystego dziękczynienia, to jednak piszę ci o tym, co zrobiłem: poniosłem ze sobą do ołtarza list twojej pobożności, położyłem go na ołtarzu, trzymałem go w ręku, gdy składałem ofiarę, aby w moim głosie przemawiała twoja wiara, a szlachetne pismo spełniało posługę kapłańskiej ofiary¹⁹.

¹⁸ Zob. M. Wysocki, *Nadzieja na jedność? Herezje i heretycy w Listach św. Ambrożego*, VoxP 68 (2017), s. 327-340.

¹⁹ Ambroży, *Ep. 2*, 4-5*, SAEMO 21, 190-192: *Pro his gratias me censes agere oportere domino deo nostro, faciam libenter conscius meriti tui. Certum est placitam deo esse hostiam quae uostro offertur nomine, et hoc quantae deuotionis et fidei est! Alii imperatores in exordio uictoriae arcus triumphales parari iubent aut alia insignia triumphorum, clementia tua hostiam domino parat, oblationem et gratiarum actionem per sacerdotes celebrari domino desiderat. Etsi ego indignus atque impar tanto muneri et tantorum uotorum celebritati, tamen quid fecerim scribo: epistulam pietatis tuae mecum ad altare detuli, ipsam altari imposui, ipsam gestauit manu cum offerrem sacrificium, ut fides tua in mea uoce loqueretur et apices augusti sacerdotalis oblationis munere fungerentur*, BOK 28, 134.

Słowa te potwierdzają znaczenie i świętość Eucharystii, która sprawowana jest za cesarza, jako ofiara za jego powodzenie, ale jednocześnie wskazują, że człowiek nawrócony, po odbytej pokucie, może wciąż czerpać z owoców Eucharystii i mieć w niej udział.

Świętość i wyjątkowość Eucharystii, która jest ciałem jedynego Boga, wymaga szczególnej postawy i dyspozycji człowieka, który chciałby przystąpić do tej ofiary. Jak wynika z listów Ambrożego, nie tylko ciężki grzech powodował odsunięcie od uczestnictwa w tej świętej Ofierze, ale również jakikolwiek pozór idolatrii i sprzyjania pogaństwu. W liście 72. skierowanym do cesarza Walentyniana wobec prób przywrócenia kultów pogańskich i ewentualnego poparcia tej inicjatywy przez imperatora²⁰, Ambroży wyraźnie wskazuje na konsekwencje wspierania kultów pogańskich – niemożność uczestniczenia w Eucharystii. Kto przyczynia się do składania ofiar bóstwom, nie jest godzien uczestnictwa w mszy. W słowach skierowanych do cesarza stwierdza:

Cóż odpowiesz kapłanowi, gdy ci powie: „Kościół nie szuka twoich darów, ponieważ darami ozdobiłeś świątynie pogańskie. Ołtarz Chrystusa odrzuca twoje dary, ponieważ uczyniłeś ołtarz bałwanom pogańskim. Bo twoje jest słowo, twoja ręka i twój podpis: zatem to twoje dzieło”²¹.

²⁰ Na temat sporu wokół przywrócenia ofiar pogańskich zob. J. Sheridan, *The Altar of Victory. Paganism's last battle*, „L'Antiquité Classique” 35 (1966) z. 1, s. 186-206; A. Dihle, *Zum Streit um den Altar der Viktoria*, w: *Romanitas et Christianitas. Studia Iano Waszink oblata*, Amsterdam–London 1973, s. 81-97; D. Lassandro, *L'altare della Vittoria: letture moderne di un'antica controversia*, w: *Metodologie della ricerca sulla tarda antichità (Atti del primo convegno dell'Associazione di studi tardoantichi)*, red. A. Garzya, Napoli 1989, s. 443-450; M. Pérez Medina, *La controversia Símaco-Ambrosio: análisis de la Relatio III simaquiana y de las Epístolas XVII y XVIII del obispo*, „Florentia Illiberitana” 3 (1992), s. 463-501; K. Rosen, „Fides contra dissimulationem”. *Ambrosius und Symmachus im Kampf um den Victoriaaltar*, „Jahrbuch für Antike und Christentum” 37 (1994), s. 29-36; I. Gualandri, *La risposta di Ambrogio a Simmaco: destinatari pagani e destinatari cristiani*, w: *Pagani e cristiani da Giuliano l'Apostata al sacco di Roma*, red. F.E. Consolino, Studi di filologia antica e moderna 1, Rubbettino 1995, s. 241-256; F. Lipani, *La controversia sull'Ara Victoriae*, „Atene e Roma” 41 (1996), s. 75-79; W. Evenepoel, *Ambrose vs. Symmachus: Christians and Pagans in AD 384*, „Ancient Society” 29 (1998-1999), s. 283-306.

²¹ Ambroży, *Ep. 72*, 14, SAEMO 21, 44-46: *Quid respondebis sacerdoti dicenti tibi: "Munera tua non quaerit ecclesia, quia templa gentilium muneribus adornasti? Ara Christi dona tua respuit, quoniam aram simulacris fecisti. Vox enim tua, manus tua et subscriptio tua, opus est tuum*, BOK 28, 27.

W tym samym liście jasno wskazywał cesarzowi, że nie znajdzie on żadnego kapłana, który dla imperatora sprawować będzie Eucharystię lub znajdzie takiego tylko, który stawiać będzie mu opór do celebrowania ofiary²². Nie może zatem godnie składać darów eucharystycznych ten, kto choćby okazuje pozór sprzyjania bóstwom pogańskim. Może właśnie taka postawa Ambrożego, jasno wyrażony zakaz uczestniczenia w Eucharystii, nie tylko tej sprawowanej przez biskupa Mediolanu, ale i każdego innego kapłana, sprawiła, że w kilka lat później cesarz Teodozjusz usunął posąg Wiktorii z Senatu i zatwierdził religię chrześcijańską jako *religio regalis*.

Inna sytuacja, w której Ambroży odwołał się do godnego uczestnictwa cesarza w Eucharystii miała miejsce, gdy w Callinicum spłonęła synagoga i o ten czyn został oskarżony tamtejszy biskup²³. Ambroży apelował do cesarza Teodozjusza o uniewinnienie owego kapłana i odstąpienie od karania wspólnoty chrześcijańskiej. W liście do swej siostry Marceliny, w którym relacjonuje sprawę synagogi, pisząc o argumentach kierowanych do cesarza, również odwołuje się do godności sprawowania Eucharystii, tym razem jednak nie w obecności, lecz za cesarza:

Następnie, stojąc już od dłuższego czasu, mówię do cesarza: „Daj, abym mógł bez obawy złożyć Ofiarę za ciebie, uwolnij mojego ducha [od niepewności]”. Gdy usiadł, nie obiecawszy jednak otwarcie niczego, a ja [dalej] stałem, powiedział, że to poprawi. Począłem nalegać, aby zniósł wszelkie dochodzenie, żeby pod pozorem dochodzenia hrabia nie udręczył chrześcijan jakimś bezprawiem. Obiecał, że tak się stanie. Powiedziałem mu: «Polegam na twej obietnicy», i powtórzyłem: „Polegam na twej obietnicy”. „Polegał”, odpowiedział. I tak przystąpiłem do ołtarza; a nie przystąpiłbym, gdyby w pełni mi tego nie przyrzekł. I naprawdę tak wielka była łaska Ofiary, że ja sam też czułem, że

²² Por. Ambroży, *Ep.* 72, 13.

²³ Na temat spalenia synagogi i reakcji Ambrożego zob. F. Barth, *Ambrosius und die Synagoge von Callinicum*, „Theologische Zeitschrift aus der Schweiz” b.d. (1889), s. 65-86; P. de Labriolle, *Saint Ambroise et l'affaire de Callinicum*, „Revue des Cours et Conférences” 16 (1898), s. 78-96; F.J. Dölger, *Kaiser Theodosius der Grosse und Bischof Ambrosius von Mailand in einer Auseinandersetzung zwischen Predigt und Messliturgie*, „Antike und Christentum” 1 (1929), s. 54-65; G. Nauroy, *Ambroise et la question juive à Milan à la fin du IVe siècle. Une nouvelle lecture de l'Epistula 74 (Maur. 40) à Théodose*, w: *Les chrétiens et leurs adversaires dans l'Occident latin au IVe siècle*, red. J. M. Poinssotte, Rouen 2001, s. 37-59.

była ona miłsza naszemu Bogu i że nie brakowało nam Bożej obecności. Zatem wszystko dokonało się pomyślnie²⁴.

Podobnie jak w przypadku wspierania kultów pogańskich, tak również w tym, uczestnictwo, a nawet składanie ofiary eucharystycznej za cesarza, było zależne od jego postawy wobec wrogów i prześladowców chrześcijan. Do Eucharystii i do jej owoców może przystępować jedynie ten, kto w pełni opowiada się za Chrystusem i okazuje to swoim postępowaniem – nie występowaniem przeciwko chrześcijanom.

Ambroży z Mediolanu w swoich wypowiedziach na temat godnego uczestniczenia w Eucharystii jest jednoznaczny – tylko człowiek nietknięty grzechem, niemający niczego wspólnego z bóstwami pogańskimi i z przeciwnikami chrześcijan, ma prawo do czerpania z owoców Eucharystii. Niezwykle ciekawym zagadnieniem jest to, że w listach biskupa Mediolanu kwestie godnego uczestnictwa w Eucharystii występują jedynie w sprawach związanych z imperatorami, z którymi biskupa łączyły zawsze szczególne relacje. Ambroży nie wskazuje na niemożność uczestniczenia w Eucharystii zwykłych ludzi, ale wszelkie wątpliwości i zakazy w tej materii kieruje właśnie pod adresem władców. Być może wynika to z faktu, że, jak wskazuje sam Ambroży, cesarz nie może stawiać się ponad i poza Kościołem²⁵. Jest on jednym z wiernych, a na dodatek wiernym „na świeczniku”, za którego przykładem i wzorem mają podążać inni wierni, którego grzech jest powszechnie znany i nie może w związku z tym być pochwalany i bagatelizowany. Ukaranie cesarza, jasne zwrócenie mu uwagi, nawet w liście prywatnym, ma więc głęboki wymiar pastoralny i edukacyjny – przykład cesarza ma oddziaływać na innych wiernych. Eucharystia może być przyjmowana i sprawowana tylko przez i za osoby jej godne.

²⁴ Ambroży, *Ep.* 1*, 28, SAEMO 21, 188: *Deinde cum aliquandiu starem dico imperatori: "Fac me securum pro te offerre, absolue animum meum". Cum assideret non tamen aperte polliceretur atque ego starem dixit se amendaturum, instare coepi ut omnem cognitionem tolleret ne occasione cognitionis comes aliqua Christianos attereret iniuria. Promisit futurum. Aio illi: "Ago fide tua" et repetiui: "Ago fide tua". "Age" inquit. Ita ad altare accessi non aliter accessurus nisi plene promississet mihi. Et uere tanta oblationis fuit gratia ut sentirem etiam ipse eam deo nostro commendatiorem fuisse et diuinam praesentiam non defuisse. Omnia itaque gesta sunt ex sententia, BOK 28, 134.*

²⁵ Por. Ambroży, *Ep.* 75a, 36.

3. Pościć czy nie? – św. Augustyn. Kwestie godności przystępowania do Eucharystii w listach Augustyna mają również wymiar bardziej teoretyczny i teologiczny, choć wypływają z nich konkretne praktyczne implikacje pastoralne. Augustyn, choć w swych listach porusza wiele kwestii powiązanych z Eucharystią, to jednak zagadnienie godnego do niej przystępowania ukazuje przy okazji odpowiedzi na pytania swych korespondentów – Kasualusa i Januarego – dotyczące postów. Obaj dopytują Augustyna o kwestię postów w poszczególne dni, a przede wszystkim w sobotę. W tym kontekście pojawia się kwestia postu przed Eucharystią i godnego jej przyjmowania przy niezachowywaniu postu w danym dniu. W liście 54. do Januarego Augustyn podkreśla jednak zasadniczą i najważniejszą prawdę – związaną z postem i godnością Eucharystii – ze względu na cześć tego wielkiego sakramentu Ciała Pańskiego wierni przyjmują je przed innymi pokarmami, na czczo, zgodnie z ustanowieniem Kościoła²⁶. To jest więc punkt wyjścia do rozważań nad kwestią postów i godnego przyjmowania Eucharystii. Godność Ciała Pańskiego pochodzi z faktu, że to Chrystus udzielił tego tak wielkiego daru i dokonał tego w ostatnich momentach swego życia, przed męką, „aby mocniej wbić w serca i w pamięć uczniów wielkość tej tajemnicy”²⁷. W tym wcześniejszym chronologicznie liście 54., pochodzącym z lat 404-411, Augustyn wskazuje na różnorodność zwyczajów dotyczących postów i Eucharystii:

Istnieją inne praktyki, które się zmieniają i co do miejsc, i co do okolic. Tak więc jedni poszczą w sobotę, a inni nie. Jedni co dzień przyjmują Ciało i Krew pańską, a inni tylko w pewne dni. W niektórych okolicach co dzień składa się świętą ofiarę, a w pozostałych w sobotę i niedzielę. Są regiony, w których odprawia się Eucharystię tylko w niedzielę. Te praktyki pozostawiają wam pełną swobodę. Dla poważnego i roztropnego chrześcijanina nie ma nic lepszego niż dostosować się do przepisów Kościoła, w którym się znajduje. To, co nie sprzeciwia się ani wierze, ani dobrym obyczajom, należy uznać za dozwolone i trzeba to zachować ze względu na nasze otoczenie, pośród którego żyjemy²⁸.

²⁶ Por. Augustyn, *Ep.* 54, 8.

²⁷ Augustyn, *Ep.* 54, 8, PL 33, 203: *Namque Salvator quo vehementius commendaret mysterii illius altitudinem, ultimum hoc voluit infigere cordibus et memoriae discipulorum*, Eborowicz, s. 336.

²⁸ Augustyn, *Ep.* 54, 2, PL 33, 200: *Alia vero quae per loca terrarum regionesque variantur, sicuti est quod alii ieiunant sabbato, alii non; alii quotidie communicant corpori*

Dla nas ważne jest podkreślenie przez Hipponczyka, że Eucharystię można przyjmować codziennie i że codziennie, w niektórych regionach, jest ona sprawowana. Jednak w rozważaniach Augustyna nie to jest najważniejsze, jak sam zauważa w dalszym ciągu listu, w jaki sposób sprawować i przyjmować Eucharystię, ale to „jak powinniśmy pojmować ten sakrament”²⁹. Z kontekstu wynika, że pojmowanie jednoznacznie wskazuje na ważność i godność tego sakramentu ukazaną powyżej. Dlatego też wskazuje na różnego rodzaju wątpliwości wiernych dotyczące godnego przystępowania do Eucharystii, przede wszystkim po spożyciu posiłku³⁰. Augustyn jednak, pozostawiając do indywidualnego ustalenia poszczególnych Kościołów kwestię dni postnych³¹ i dając ogólne wskazania co do praktyki postów³², przenosi rozważania na zagadnienie grzeszności i godnego przystępowania do Eucharystii. W tym celu na początku rozważań przywołuje ewangelijne postaci Zacheusza i setnika:

Zacheusz i setnik nie spierali się ze sobą i nie stawał jeden ponad drugiego, kiedy Zacheusz z radością przyjął Pana w swym domu, a setnik mówił: „Panie, nie jestem godzien, abyś wszedł pod dach mój”. Obaj w różny i jakby przeciwstawny sposób czcili Zbawiciela. Obaj uważali się za nędznych z powodu swych grzechów i obaj doznali miłosierdzia. Jak u ludów Starego Przymierza manna w ustach smakowała każdemu odpowiednio do jego upodobania, tak samo w sercu każdego chrześcijanina smakuje ów sakrament, który pokonał świat. Bo jeden człowiek z motywu czci nie śmie spożywać Ciała Pańskiego co dzień, a drugi też dla czci nie odważa się pominąć codziennej Komunii świętej. Ten pokarm nie znosi wzgardy, tak jak manna odrazy. Oto, dlaczego Apostoł

et sanguini Domini, alii certis diebus accipiunt; alibi nullus dies praetermittitur, quo non offeratur, alibi sabbato tantum et dominico, alibi tantum dominico: et si quid aliud huiusmodi animadverti potest, totum hoc genus rerum liberas habet observationes; nec disciplina ulla est in his melior gravi prudentique christiano, quam ut eo modo agat quo agere viderit Ecclesiam ad quam forte devenerit. Quod enim neque contra fidem, neque contra bonos mores esse convincitur, indifferenter est habendum, et propter eorum inter quos vivitur societatem servandum est, Eborowicz, s. 332-333.

²⁹ Augustyn, *Ep.* 54, 6, PL 33, 202: [...] *quomodo Sacramentum intelligendum sit, Eborowicz, s. 335.*

³⁰ Por. Augustyn, *Ep.* 54, 7.

³¹ Por. Augustyn, *Ep.* 54, 8.

³² Por. Ambroży, *Ep.* 54, 8; 54, 9.

mówi o tych, co niegodnie przyjmowali Ciało Pańskie, którego nie odróżniali od pozostałych pokarmów szczególnym uszanowaniem: „Potępienie dla siebie pożywa i pije” – dodając: „nie bacząc na Ciało Pańskie”³³.

Z całego wywodu Augustyna, dotyczącego postu w Wielki Czwartek, przebija przede wszystkim myśl o wyjątkowej godności Eucharystii i jej przyjmowania, co nie jest uzależnione od postu – który jest ustanawiany przez Kościół – ale od tego, że jest ona ustanowiona przez Chrystusa i dlatego powinna być przyjmowana w odpowiednim stanie duszy – bez grzechu, bez pogardy, z uszanowaniem. Post jest więc tylko „wartością dodaną” do istoty przyjmowania Eucharystii. Najważniejszy jest stan serca, uważanie się za nędznych.

W drugim liście – późniejszym chronologicznie 36. do Kasualusa – Augustyn wprost nie podejmuje kwestii postu przed Eucharystią, ale odpowiada na pytania dotyczące postu sobotniego wobec zarzutów przedstawionych w dziele nieznanego rzymianina, a przesłanego Augustynowi przez odbiorcę jego listu. W konsekwencji tematyki sporu Hipponczyk podejmuje również zagadnienie postu w niedzielę, co związane jest ze sprawowaniem Eucharystii. Anonimowy rzymski autor wiąże godne składanie ofiary z postem, na co Augustyn odpowiada wyraźnie:

Cóż za niebezpieczna pewność siebie! A zatem nie składamy w niedzielę ofiary chwały, ponieważ w ten dzień nie pościmy, lecz uczestniczymy w uczcie pijackiej, w czasie której mnożą się bluźnierstwa za sprawą diabła. Nie wolno tak mówić, jak się wyraził nasz autor: niechaj zrozumie, że post nie ma nic wspólnego ze słowami psalmisty: „Złóż Bogu ofiarę chwały”. W pewne dni nie

³³ Augustyn, Ep. 54, 4, PL 33, 201-202: *Zachaeus et ille Centurio, cum alter eorum gaudens in domum suam susceperit Dominum, alter dixerit: “Non sum dignus ut intres sub tectum meum”: ambo Salvatorem honorificantes diverso et quasi contrario modo; ambo peccatis miseri, ambo misericordiam consecuti. Valet etiam ad hanc similitudinem quod in primo populo unicuique manna secundum propriam voluntatem in ore sapiebat, sic uniuscuiusque in corde christiani Sacramentum illud, quo subiugatus est mundus. Nam et ille honorando non audet quotidie sumere, et ille honorando non audet ullo die praetermittere. Contemptum solum non vult cibus iste, sicut nec manna fastidium. Inde enim et Apostolus indigne dicit acceptum ab eis, qui hoc non discernabant a caeteris cibus veneratione singulariter debita: continuo quippe cum dixisset: “Iudicium sibi manducat et bibit”, addidit ut diceret: “non diiudicans corpus Domini”, Eborowicz, s. 334.*

pościmy, szczególnie w święta, natomiast ofiarę chwały co dzień składa Kościół rozszerzony na całym świecie³⁴.

Hippończyk podkreśla zatem, podobnie jak we wcześniej omówionym liście, że post nie jest nierozłącznie związany z ofiarą. Eucharystia jest ofiarą chwały składaną codziennie na całym świecie, dlatego post nie jest z nią związany i z godnym jej przyjmowaniem³⁵. Dlatego też, aby podkreślić znaczenie niedzieli i sprawowanej szczególnie uroczystości w tym dniu Eucharystii, Augustyn dokonuje reinterpretacji szabatu, odwołując się do poglądów anonimowego rzymianina:

Powiada, że ofiary ustąpiły chlebowi, jakoby nie wiedział, że wówczas na stół Pański kładziono zwykłe chleby pokładne i że teraz przyjmuje się część ciała niepokalanego Baranka. Mówi, że krew ustąpiła kielichowi, nie myśląc, że także obecnie on sam przyjmuje krew w kielichu. O ileż więc lepiej i stosowniej powiedziałby, że dawne sprawy przeminęły i w Chrystusie nowymi się stały, tak że ołtarz ustąpił innemu ołtarzowi, miecz innemu mieczowi, ogień innemu ogniewi, ofiara innej ofierze, a krew krwi. Widzimy, że w tych wszystkich sprawach starość natury cielesnej ustępuje nowości duchowej. Tak więc powinniśmy rozumieć, że szabat cielesny ustąpił przed szabatem duchowym niezależnie od tego, czy jemy siódmego dnia, czy też niektórzy w ten dzień poszczą. Oddajemy się odpoczynkowi przejściowemu, który stał się zabobnem, gdy w czasie duchowego szabatu wdychamy do prawdziwego i wiecznego spoczynku³⁶.

³⁴ Augustyn, Ep. 36, 18, PL 33, 144: *O improvidam praesumptionem! Non ergo immolatur "sacrificium laudis" dominico die, quia non ieiunatur; sed agitur "ebrietatis convivium", et "blasphemiae diabolo suffragante silvescunt". Quod si nefas est dicere; intellegat non ieiunium significari in eo quod scriptum est: "Immola Deo sacrificium laudis". Ieiunium quippe certis diebus, et maxime festis non agitur. Sacrificium vero laudis ab Ecclesia toto orbe diffusa diebus omnibus immolatur*, Eborowicz, s. 255.

³⁵ Por. Augustyn, Ep. 36, 18.

³⁶ Augustyn, Ep. 36, 24, PL 33, 147: *Dicit cecisse pani pecus, tanquam nesciens et tunc in Domini mensa panes propositionis poni solere, et nunc se de agni immaculati corpore partem sumere. Dicit cecisse poculo sanguinem, non cogitans etiam nunc se accipere in poculo sanguinem. Quanto ergo melius et congruentius vetera transisse, et nova in Christo facta esse sic diceret, ut cederet altare altari, gladius gladio, ignis igni, panis pani, pecus pecori, sanguis sanguini. Videmus quippe in his omnibus carnalem vetustatem spiritali cedere novitati. Sic ergo intellegendum est, sive in isto die volubili septimo prandeatur, sive a quibusdam etiam ieiunetur, tamen sabbato spiritali sabbatum carnale cecisse; quando*

Augustyn jasno wskazuje w dalszej części listu, że nie wolno chrześcijaninowi pościć w niedzielę, która jest dniem radości³⁷. Podobne stwierdzenia możemy znaleźć także u Ambrożego, którego zresztą w sprawie postów radził się Augustyn³⁸. Post niedzielny jest bowiem – według Ambrożego – brakiem wiary w zmartwychwstanie Chrystusa³⁹, a w dzień ten należy się pokrzepić⁴⁰, jak należy mniemać, przede wszystkim Eucharystią.

* * *

Ukazane powyżej przykłady z epistolografii, która była odbiciem pastoralnych wyzwań czasów pontyfikatu św. Ambrożego i św. Augustyna, wyraźnie wskazują na ogromny szacunek, jakim darzono Eucharystię. Listy, zarówno bardzo osobiste, jak i bardziej formalne, przemawiały do konkretnej osoby i były odpowiedzią na jej sytuację lub zadane przez nią pytania, ale także tworzyły pewien *usus* i *modus operandi* w konkretnych sytuacjach we wspólnocie Kościoła związanych z kultem Eucharystii. Jak wynika z powyższych rozważań, obu biskupom leżało na sercu właściwe i godne odnoszenie się do sakramentu ciała i krwi Chrystusa – niezależnie od tego, kim był odbiorca listu. Ze wszystkich przytoczonych wypowiedzi wynika przede wszystkim jedna prawda – warunkiem godnego przyjmowania Ciała Pańskiego, które jest sakramentem jedności, jest trwanie w Kościele katolickim⁴¹, a co za tym idzie, postępowanie zgodnie ze wskazaniami i normami kościelnymi dotyczącymi czy to postów, czy to kwestii rozgrzeszenia i pokuty. Tylko taki człowiek, przyjmujący w Kościele sakrament, nie mógł być pozbawiony nadziei – jak pisał Augustyn: *isti enim [...] non sunt desperandi, adhuc enim sunt in corpore*⁴².

in isto sempiterna et vera requies concupiscitur, in illo vacatio temporalis iam superstitiosa contemnitur, Eborowicz, s. 258.

³⁷ Por. Augustyn, *Ep.* 36, 29.

³⁸ Por. Augustyn, *Ep.* 36, 32; 54, 3.

³⁹ Por. Ambroży, *Ep.* 13*, 11.

⁴⁰ Por. Ambroży, *Ep.* 13*, 12.

⁴¹ Por. Augustyn, *Ep.* 185, 50.

⁴² Augustyn, *Ep.* 185, 50, PL 33, 815.

A Worthy Receiving of the Eucharist in the Letters of St. Ambrose and St. Augustine

Summary

The presented article aims to show the respect and dignity which have been given to the Eucharist since the first centuries of Christianity. In a special way, this respect was demonstrated by the demands placed upon those who wanted to receive Holy Communion or even just participate in the celebration of the Eucharist. During the pontificate of St. Ambrose and St. Augustine, on the basis of their letters, two issues related to the worthy receiving of the Eucharist can be seen: in Ambrose - to deny the emperor participation in the Eucharist because of the massacres in Thessalonica and promoting pagan cults, in Augustine - the issue of the fasts. The presented article consists of three parts. First, it discusses the essence of the Eucharist shown in the letters of both bishops/ Then, the position of St. Ambrose and the solution of St. Augustine. From the reading of their letters it appears that the proper and worthy receiving of the Sacrament of the Body and Blood of Christ lied heavily on their minds, regardless of who the recipient of the letter was. In all texts there is a conclusion - the condition for a worthy receiving of the Body of the Lord, which is the Sacrament of unity, is abiding in the Catholic Church, and consequently following the ecclesiastical instructions and norms regarding either fasting or the issue of the reconciliation and penance.

Keywords: St. Ambrose, St. Augustine, Eucharist, letters, to receive Holy Communion worthily, sin, fasting

Bibliografia

Źródła

Ambroży z Mediolanu, *Epistulae*, SAEMO 19-21, oprac. G. Banterle, Milano-Roma 1988, tłum. P. Nowak: Ambroży z Mediolanu, *Listy*, t. 1, BOK 9, Kraków 1997, t. 2, BOK 22, Kraków 2003, t. 3, BOK 28, Kraków 2012.

Augustyn z Hippony, *Epistulae*, PL 33, tłum. W. Eborowicz: Augustyn, *Listy (1-75)*, Pelplin 1991.

Opracowania

- Barth F., *Ambrosius und die Synagoge von Callinicum*, „Theologische Zeitschrift aus der Schweiz” b.d. (1889), s. 65-86.
- Bonato A., *Teologia e spiritualità dell’Eucaristia negli scritti di sant’Ambrogio*, w: *L’Eucaristia nei Padri della Chiesa*, red. A. Bonato, Roma 1998, s. 207-260.
- Caruso G., *L’Eucaristia nella riflessione di Agostino*, „Alpha Omega” 11 (2008) 1, s. 13-36.
- Di Nola G., *La dottrina eucaristica di Sant’Agostino*, Città del Vaticano 1997.
- Dihle A., *Zum Streit um den Altar der Viktoria*, w: *Romanitas et Christianitas. Studia Iano Waszink oblata*, Amsterdam–London 1973, s. 81-97.
- Dölger F.J., *Kaiser Theodosius der Grosse und Bischof Ambrosius von Mailand in einer Auseinandersetzung zwischen Predigt und Messliturgie*, „Antike und Christentum” 1 (1929), s. 54-65.
- Evenepoel W., *Ambrose vs. Symmachus: Christians and Pagans in AD 384*, „Ancient Society” 29 (1998-1999), s. 283-306.
- Gross-Albenhausen K., *„Imperator christianissimus”: der christliche Kaiser bei Ambrosius und Johannes Chrysostomus*, Stuttgart 1999.
- Gualandri I., *La risposta di Ambrogio a Simmaco: destinatari pagani e destinatari cristiani*, w: *Pagani e cristiani da Giuliano l’Apostata al sacco di Roma*, red. F.E. Consolino, Studi di filologia antica e moderna 1, Rubbettino 1995, s. 241-256.
- Hamilton A., *Theodosius and Ambrose: The Church Reconciled and Reconciling*, „Pacifica” 9 (1996) 3, s. 271-288.
- Jarosiewicz A., *Eucharystia w dogmatycznych dziełach św. Ambrożego i św. Augustyna. Szkice patrystyczne*, Lublin 2014.
- Johanny R., *L’Eucharistie centre de l’histoire de salut chez saint Ambrose de Milan*, Théologie historique 9, Paris 1968, s. 104-124.
- Kilmartin E.J., *The Eucharist in the West: History and Theology*, Collegeville 1998.
- Labriolle P. de, *Saint Ambroise et l’affaire de Callinicum*, „Revue des Cours et Conférences” 16 (1898), s. 78-96.
- Lassandro D., *L’altare della Vittoria: letture moderne di un’antica controversia*, w: *Metodologie della ricerca sulla tarda antichità (Atti del primo convegno dell’Associazione di studi tardoantichi)*, red. A. Garzya, Napoli 1989, s. 443-450.
- Libera P., *Eucharystia i Pieśń nad Pieśniami u św. Ambrożego*, w: *Pokarm nieśmiertelności. Eucharystia w życiu pierwszych chrześcijan*, red. E. Stanula, W. Myszor, Katowice 1987, s. 191-197.

- Lienhard J.T., *Sacramentum and the Eucharist in St. Augustine*, „The Thomist: A Speculative Quarterly Review” 77 (2013) 2, s. 173-192.
- Lipani F., *La controversia sull’Ara Victoriae*, „Atene e Roma” 41 (1996), s. 75-79.
- Nauroy G., *Ambroise et la question juive à Milan à la fin du IVe siècle. Une nouvelle lecture de l’Epistula 74 (Maur. 40) à Théodose*, w: *Les chrétiens et leurs adversaires dans l’Occident latin au IVe siècle*, red. J.M. Poinssotte, Rouen 2001, s. 37-59.
- Nowak P.J., „*Imperator Ecclesiae Filius*” – Ep. 75a, 36. *Duszpasterska troska o rzędzących w Listach św. Ambrożego do cesarzy*, w: *Problemy duszpasterskie starożytnego Kościoła*, red. J. Pałucki, P. Szczur, M. Szram, M. Wysocki, Lublin 2009, s. 91-111.
- Pałucki J., *Święty Ambroży jako duszpasterz w świetle ekshortacji pastoralnych*, Lublin 1996.
- Pałucki J., *Św. Ambroży, opatrnościowy mąż Kościoła – między starymi a nowymi czasy*, w: *Bóg Ojciec i przełom wieków w myśli patrystycznej*, red. I. Salamonicz-Górska, J. Naumowicz, S. Strękowski, *Studia Antiquitatis Christianae* 15, Warszawa 2001, s. 196-207.
- Patout Burns J., *The Eucharist as the Foundation of Christian Unity in North African Theology*, „Augustinian Studies” 32 (2001) 1, s. 1-24.
- Pérez Medina M., *La controversia Símaco-Ambrosio: análisis de la Relatio III simaquiana y de las Epístolas XVII y XVIII del obispo*, „Florentia Illiberitana” 3 (1992), s. 463-501.
- Rosen K., „*Fides contra dissimulationem*”. *Ambrosius und Symmachus im Kampf um den Victoriaaltar*, „Jahrbuch für Antike und Christentum” 37 (1994), s. 29-36.
- Sage A., *L’Eucharistie dans la pensée de saint Augustin*, REAug 15 (1969), s. 209-240.
- Schieffer R., *Von Mailand nach Canossa. Ein Beitrag zur Geschichte der christlichen Herrscherbusse von Theodosius der Grosse bis zu Henrich IV*, „Deutsches Archiv” 28 (1972), s. 333-370.
- Sheridan J., *The Altar of Victory. Paganism’s last battle*, „L’Antiquité Classique” 35 (1966) z. 1, s. 186-206.
- Sordi M., *I rapporti di Ambrogio con gli imperatori del suo tempo*, w: *Nec timeo morti. Atti del Congresso internazionale di studi Ambrosiani nel XVI centenario della morte di sant’Ambrogio*, red. L.F. Pizzolato, M. Rizzi, Milano 1998, s. 107-118.
- Starowieyski M., *Wstęp. 1. Eucharystia pierwszych chrześcijan*, w: *Eucharystia pierwszych chrześcijan*, red. M. Starowieyski, OŻ 7, Kraków 1987, s. 9-30.

- Van der Meer F., *Sant'Agostino pastore d'anime*, Roma 1971.
- Wysocki M., *Nadzieja na jedność? Herezje i heretycy w Listach św. Ambrożego*, VoxP 68 (2017), s. 327-340.
- Wysocki M., „*Nie ma nic ważniejszego od religii, nic wznioślejszego od wiary*” (Ep. 72, 12). *Wiara w świetle listów św. Ambrożego*, VoxP 60 (2013), s. 497-511.
- Wysocki M., *Obraz chrześcijańskiego władcy w listach św. Ambrożego*, VoxP 61 (2014), s. 171-177.
- Wysocki M., *Radości i troski biskupiego życia z perspektywy listów św. Ambrożego, Biskupa Mediolanu*, w: *Veritas Christi Liberat. Księga Pamiątkowa ku czci Księdza Biskupa Jacka Jezierskiego w 65. rocznicę urodzin, 40. rocznicę kapłaństwa i 20. rocznicę biskupstwa*, red. K. Parzych-Blakiewicz, P. Rabczyński, J.M. Wojtkowski, Olsztyn 2014, s. 725-740.
- Żurek A., *Katecheza eucharystyczna św. Augustyna*, VoxP 57 (2012), s. 853-862.